

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Μπρατσιώτου Παραγιώτου Ι., καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου. Κείμενον. Εἰσαγωγή. Σχόλια. Εἰκόνες. Ἐν Ἀθήναις 1950, σελ. 16+335.

«Οὐδέν, φαίνεται, βιβλίον τῆς Καινῆς Διαθήκης προσείλκυσε κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν τοσαύτην προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν, ὅσον ἡ Ἀποκάλυψις». Διὰ τῶν λέξεων τούτων ἤρχιζον κατὰ τὸ 1930 τὴν ἐπισκόπησιν τῆς νεωτέρας φιλολογίας περὶ τῆς Ἀποκαλύψεως. (Βλ. «Routj», Ἀριθ. 21, σελ. 97: «Τὸ βιβλίον ἐσφραγισμένον σφραγίσιν ἐπτά» ρωσιστί). Θὰ ἠδυνάμην νὰ ἐπαναλάβω τὰς λέξεις ταύτας καὶ σήμερον. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῆς Ἀποκ. δὲν διεκόπη καὶ κατὰ τὴν περίοδον μεταξὺ τῶν δύο πολέμων. Μετὰ τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον ὅμως ἐξεδόθησαν βιβλία περὶ τῆς Ἀποκ. ὅχι μόνον ἐκ μέρους διαμαρτυρομένων καὶ λατίνων συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ ὀρθοδόξων. Τὸ μέγα ἐνδιαφέρον διὰ τὴν Ἀποκ. εἶναι ἀναπόφευκτον εἰς τὴν «ἐσχατολογικὴν» ἡμῶν ἐποχὴν, καὶ νέα ἐρμηνεῖαι εἰς αὐτὴν θὰ ἀπητοῦντο ἐντὸς τοῦ γενικοῦ ἐσχατολογικοῦ πλαισίου. Ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἀνωτέρω δὲν δύναται νὰ μείνῃ ἀπαράτητος ἡ νέα μελέτη τοῦ ἐν Βέρνη καθηγητοῦ *Μιχαέλιν* (Michaelis W., *Die Versöhnung des Alls. Die Frohe Botschaft von der Grade Gottes*, Bern 1950, σελ. 198), ἀφιερωμένη εἰς τὸ φλέγον ζήτημα τῆς «ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων» καὶ τῆς καθολικῆς πληρότητος τῆς σωτηρίας. Ἡ ἄλλειψις χρόνου καὶ χρόνου δὲν μοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἐξετάσω τὸ ἐσχατολογικὸν θέμα εἰς τὴν ὅλην ἔκτασιν αὐτοῦ, καὶ θὰ περιορισθῶ εἰς τὴν ἐκτίμησιν τοῦ νέου ἑλληνικοῦ ὑπομνήματος εἰς τὴν Ἀποκ., τὸ ὁποῖον ἀνήκει εἰς τὴν γραφίδα τοῦ δεδοκιμασμένου καὶ λίαν γνωστοῦ καὶ ἐν πνεύματι ἀδελφοῦ, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Π. Μπρατσιώτου.

Ὁ κ. Μπρ. εἰς τὸν πρόλογον αὐτοῦ ὀνομάζει τὴν ἐρμηνείαν του ὡς «τὸ πρῶτον ἑλληνιστὶ ἐπιστημονικὸν ὀρθόδοξον ὑπόμνημα εἰς τὴν Ἀποκ.». Θὰ ἔλεγον καὶ περισσότερον: τὸ βιβλίον τοῦ κ. Μπρ. εἶναι γενικῶς τὸ πρῶτον ὀρθόδοξον ὑπόμνημα εἰς τὴν Ἀποκ., θεωρούμενον ἐφάμιλλον πρὸς τὰ ἄλλα ἔργα τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης. Τοῦτο ἐνδιαφέρει καὶ τὴν ρωσικὴν θεολογικὴν γραμματεῖαν, διότι ἡ περιβόητος «*Αποκάλυψις ἐν τῇ βροντῇ καὶ τῇ θυέλλῃ*» τοῦ *Νικολάου Μορόζοφ* καὶ τὸ ἤδη παλαιὸν βιβλίον τοῦ *Μπουχάρεφ* παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον μόνον διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ρωσικῆς θρησκευτικῆς σκέψεως καὶ ὄχι διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν κατανόησιν τῆς Ἀποκ. Ἡ τύχη τοῦ ὑπομνήματος τοῦ *B. A. Τεονάβτοεφ*, τὸ ὁποῖον ἔμεινε ἀνέκδοτον, εἶναι ἐπίσης ἀγνωστος, ὅπως ἀγνωεῖται καὶ ἡ τύχη τοῦ συγγραφέως. Ἄλλ' ἐφ' ὅσον δύναται τις νὰ κρίνῃ, καὶ αὐτὸς οὐδέποτε ἐπεδίωξεν ἀντικειμενικοὺς ἐπιστημονικοὺς σκοποὺς. Δὲν ἀποτελοῦν ἐξαιρέσιν καὶ αἱ δύο ρωσικαὶ ἐργασίαι, αἱ ὁποῖαι ἤλθον εἰς φῶς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη. Τὸ βιβλίον τοῦ *Πέτρου Ἰβάνοφ*, «*Τὸ Μυστήριον τῶν ἀγίων*, (τόμ. Α' καὶ Β', ἐν Παρισίοις, YMCA—Press, 1949, σελ. 506), ἔχει τὸν ὑπότιτλον: «*Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἀποκ.*». Εἰς τὴν Ἀποκ. αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν ἀφιεροῦται μόνον τὸ

«Παράρτημα τοῦ πρώτου τόμου: Τὸ Εὐαγγέλιον τῆς ἀποκαλύψεως» (σελ. 185—229). Ἄλλ' ἢ ἀντίληψις τοῦ σ., ἢ ὁποία διέπει τὸ «Παράρτημα» τοῦτο, παρουσιάζει πράγματι μόνον μίαν εἰκονογραφίαν μὲ σκηνὰς τῆς Ἀποκ., τῆς διαίρεσεως τῶν χριστιανῶν εἰς «πνευματικούς» καὶ «ψυχικούς». Αὐτὴ ἢ διαίρεσις ἀποτελεῖ τὸ κύριον θέμα τῶν προηγουμένων κεφαλαίων. Ἐπίσης εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι, δεικνύων τὴν ἀντίθεσιν μεταξύ τῆς πνευματικότητος ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς διαφωτίσεως καὶ ἐπιστήμης ἀφ' ἑτέρου, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Θεολογίας, ὁ Π. Ἰβάνοφ ὄχι μόνον δὲν δίδει τὸν ὀρισμὸν τῶν βασικῶν ἰδεῶν, ὡς π. χ. τῆς ἰδέας τοῦ «βασιλείου ἱερατεύματος», ὄχι μόνον ἀγνοεῖ τὰ προβλήματα τῆς ἐπιστημονικῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου τῆς Κ. Διαθήκης, λόγῳ χάριν τὴν ὑπαρξίν παραλλήλων ἀναγνωσμάτων τῶν αὐτῶν χωρίων τῶν ἱερῶν βιβλίων, ἀλλὰ καὶ περιορίζεται εἰς τὰς ρωσικὰς καὶ σλαβονικὰς μεταφράσεις, ἐνίοτε δὲ ἀφίσταται καὶ τούτων. Ἐντελῶς ἄλλην ἰδιαίχουσαν βαρύτητα ἔχει τὸ ἔργον τοῦ πρωθ. Σεργίου Μπουλγάκοφ, ἐκδοθὲν μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ: «Ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου. Δοκίμιον δογματικῆς ἐρμηνείας» (ἐν Παρισίοις, YMCA—Press, 1948, σελ. 353). Ἐξ ἐπιστημονικῆς ἐπόψεως ὁ π. Σέργιος ἔμεινε καὶ εἰς αὐτὸ τὸ ἔργον μέχρι τέλους ὑπεύθυνος. Ἐμελέτησε τὰς κυριώτερας συγχρόνους ἐρεῦνας τῆς Ἀποκ., καὶ λυπούμεθα διότι ὁ ἐκδότης δὲν προέταξε εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ π. Σεργίου κατάλογον τῶν συγγραμμάτων, ἐν οἷς ὁ σ. ἐνίοτε παραπέμπει, ἐνῶ συχνότερον παραλείπει νὰ πράξῃ τοῦτο. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ταπεινὴν ὁμολογίαν αὐτοῦ, παρέλαβεν ὅλον τὸν ἐπιστημονικὸν ἐφοδιασμὸν διὰ τὸ βιβλίον ἐκ δευτέρας χειρός, τοῦτο κυρίως διότι ἐνδιέφερε τὸν σ. ὄχι ἡ ἐρμηνεία, ἀλλ' ἡ δογματικὴ κατανόησις τῆς Ἀποκ. Αὕτη διέπει ὅλον τὸ βιβλίον καὶ συγκεντρώνει ὅλην τὴν προσοχὴν τοῦ σ., ἰδιαιτέρως δὲ ὅταν φθάσῃ εἰς τὰ τελευταῖα κεφάλαια τῆς Ἀποκ. Ἡ ἐρμηνεία τῶν κεφαλαίων τούτων μετὰ τῶν ἐπομένων παραρτημάτων προσδίδει εἰς τὸ βιβλίον τοῦ π. Σεργίου τὴν χαρακτηριστικὴν δι' αὐτὸ ἰδιότητα καὶ δικαιολογεῖ τὸν τίτλον τοῦ βιβλίου: «Δοκίμιον δογματικῆς ἐρμηνείας». Μία τιμητικὴ θέσις ἀνήκει εἰς τὸ ὑπόμνημα τοῦ π. Σεργίου, ὄχι ἐν τῇ γενικῇ ἐπιστημονικῇ γραμματείᾳ, ἀλλ' ἐν τῇ σειρᾷ τῶν ἰδικῶν του συγγραμμάτων, ὡς ἡ τελευταία λέξις εἰς τὴν ἐκθεσιν τοῦ θεολογικοῦ αὐτοῦ συστήματος. Ἐθεώρει αὐτὸ ὡς τὸν ἐπίλογον τοῦ τρίτου μέρους τῆς χριστολογικῆς αὐτοῦ τριλογίας: «Ἡ Νύμφη τοῦ Ἀρνίου». Ἀνέφερα αὐτὰ τὰ ἔργα ἀκριβῶς, διότι ἐν συγκρίσει πρὸς αὐτὰ τὸ ὑπόμνημα τοῦ κ. Μπρ. κατέχει—καὶ εἰς τὸν σκοπὸν καὶ εἰς τὴν πραγματοποίησιν—τὴν ἀξίαν τοῦ πρώτου ἐπιστημονικοῦ ὑπομνήματος εἰς τὴν Ἀποκ., τὸ ὁποῖον προέρχεται ἐξ ὀρθοδόξων κύκλων.

Ἐν τῇ μακρᾷ εἰσαγωγῇ τοῦ ὑπομνήματος ἐνυπάρχει μεγάλη ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία (§ 14), τῆς ὁποίας προηγείται μὴ λεπτομερῆς ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς ἐρμηνείας τῆς Ἀποκ. (§ 11) ἐν τῇ πατερικῇ γραμματείᾳ (βλ. σελ. 41 καὶ ἐπ.) καὶ ἐν τῇ θεολογικῇ φιλολογίᾳ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Ἄν καὶ ἡ εἰσαγωγή ἀποτελεῖ ἐν ἀπαραίτητον μέρος τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὑπομνήματος, μερικαὶ ὅμως παράγραφοι τῆς Εἰσαγωγῆς τοῦ κ. Μπρ. ἔχουν ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα καὶ ὀφείλω νὰ σημειώσω αὐτάς: Τοιαῦται εἶναι: § 2—περὶ τῆς ἐνότητος τῆς ἐρμηνείας τῆς Ἀποκ., § 3—περὶ τῆς οικονομίας τοῦ βιβλίου, § 5—περὶ τῆς θεολογικῆς καὶ θρησκευτικῆς σπουδαιότητος τῆς Ἀποκ., § 6—περὶ τῆς γνησιότητος τῶν ὀπτασιῶν τῆς Ἀποκ., καὶ ἰδιαιτέρως § 7—περὶ τῆς γλώσσης τῆς Ἀποκ., §§ 8 καὶ 9 ἀφιεροῦνται εἰς τὸ

ζήτημα τοῦ συγγραφέως τῆς Ἀποκ. καὶ τοῦ τόπου καὶ χρόνου τῆς συγγραφῆς τοῦ βιβλίου, § 13—περὶ τοῦ κειμένου τῆς Ἀποκ. Πρωτότυπον χαρακτηριστικὸν τῆς Εἰσαγωγῆς τοῦ κ. Μπρ. εἶναι ἡ § 12, ἣτις παρέχει ἐνδιαφερούσας παρατηρήσεις διὰ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀποκ. ἐπὶ τὴν χριστιανικὴν λατρείαν, τέχνην καὶ λογοτεχνίαν.

Ἐν τῷ μέρει τοῦ βιβλίου τῷ ἀφιερωμένῳ κυρίως εἰς τὴν ἐρμηνείαν, ὁ κ. Μπρ. παραθέτει τμηματικῶς τὸ κείμενον, ἐφοδιάζων τοῦτο μετ' ἰδιαίτερον εἰσαγωγῶν, ἐν οἷα μορφή προτιμᾷ, ἔπειτα προσάγει πλούσιον criticism apparatus, δικαιολογῶν τὴν διαίρεσιν, ἣν προτιμᾷ, καὶ μόνον κατόπιν τούτου προχωρεῖ εἰς τὴν ἐρμηνείαν.

Ἡ οἰκονομία τῆς Ἀπ. ἐκ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῆς ἡμετέρας ἐποχῆς διαφόρως ἐξελαμβάνετο καὶ ἐκλαμβάνεται παρὰ τῶν ἐρμηνευτῶν. Ἡ ἱστορία τοῦ ζητήματος τούτου ἀνήκει εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐρμηνείας τῆς Ἀποκ., καὶ ὁ κ. Μπρ. ἀναφέρει αὐτὴν εἰς τὰς ἀναλόγους παραγράφους (3 καὶ 11) τῆς Εἰσαγωγῆς. Παραδέχεται τὴν προϊούσαν κίνησιν ἐν τῇ ἐπαναλήψει τῶν ὁράσεων, συμφωνῶν μετὰ τοῦ Ἄγγλου ἐρμηνευτοῦ Scott, μόνον ἐν τῇ εἰκόνι τῆς ἐλικοειδοῦς γραμμῆς (σελ. 10 καὶ σημ.). Σημειώνει τὴν παρουσίαν παραλλήλων ὁράσεων (βλ. π. χ. σελ. 153) καὶ τοιοῦτοτρόπως προφανῶς προτιμᾷ τὴν παλαιὰν θεωρίαν τῆς ἀνακεφαλαιώσεως, ἣτις ὑπογραμμίζει ἐν τῇ οἰκονομίᾳ τῆς Ἀποκ. τὴν ὑπαρξίν ἐπανειλημμένων σειρῶν εἰκόνων, αἱ ὁποῖαι ἐκφράζουν τὰς ἰδίας σκέψεις καὶ ἀναφέρονται εἰς τὰ ἴδια ἱστορικὰ γεγονότα. Ἐν αὐτῷ τῷ σημείῳ ὁ σ. συμφωνεῖ μετὰ τὸν π. Σ. Μπουλγάκοφ, καὶ ὅπως αὐτός, ἀκολουθεῖ τὸν ρωμαιοκαθολικὸν ἐρμηνευτὴν Allo, τοῦ γαλλικοῦ ὑπομνήματος τοῦ ὁποίου ὁ κ. Μπρ. δικαίως ἀναγνωρίζει τὴν μεγίστην σημασίαν. Ὑπὸ τῆς γραφίδος τοῦ κ. Μπρ., ὅπως καὶ ὑπὸ τοῦ καλῆμου τοῦ Allo, τὸ σχέδιον τῆς Ἀποκ. ἀποκτᾷ μεγίστην ἁρμονίαν. Πλὴν ὅμως ἡ θεωρία τῆς ἀνακεφαλαιώσεως δὲν πεῖθει πάντοτε τὸν ἀναγνώστην, ὁ ὁποῖος παραμένει μετὰ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἐν τῇ οἰκονομίᾳ τῆς Ἀποκ. ἡ προϊούσα κίνησις εἶναι μεγαλυτέρα ἐκείνης, ἣτις καταφαίνεται ἐν αὐτῇ. Οὐχ ἥττον ὅμως μερικαὶ παρατηρήσεις τοῦ κ. Μπρ. εἶναι ἀξιοπρόσεκτοι. Εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ συμφωνήσωμεν, ὅτι ἐν τῷ ἐπιλόγῳ τοῦ βιβλίου ἡ σκέψις τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου ἐπανερχεται εἰς τὴν ἀρχικὴν ἰδέαν (βλ. α', 3 καὶ β', 17, 18, σελ. 8, 68, 319), καὶ ὅτι μερικαὶ ὁπτασίαι ἔχουν τὴν σημασίαν εἰσαγωγῆς εἰς τὰ κύρια μέρη, εἰς τὰ ὁποῖα διαιρεῖται ἡ Ἀποκ. (βλ. π. χ. τὰ ἀποσπάσματα α', 9—20 καὶ δ'—ε' ἐν τῷ συνόλῳ τοῦ βιβλίου, σελ. 11 καὶ τὴν ἐρμηνείαν). Τελικῶς εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ ἀναφέρω τὰς κατὰ μέγαν μέρος παραλλήλους ὁπτασίας (π. χ. ζ', 1—8 καὶ 9—17, ἠ' τ, 1—10 καὶ ια', 1—14), τὰς ὁποίας ὁ κ. Μπρ. ὀνομάζει μετὰ τὸν ἑλληνικὸν ὄρον διὰ ψ α λ μ α (ἢ ἰταλιστὶ *intermezzo*). Αὗται ἔχουν τὸν σκοπὸν, ὅπως παρηγορήσουν τοὺς ἀναγνώστας, τοὺς καταθλιβομένους ἀπὸ τὸν τρόπον τὸν προκαλούμενον ὑπὸ τῶν ἀποκαλυπτικῶν σκηνῶν (βλ. σελ. 12—13, 234, 270). Αὗται αἱ ὁλγαὶ παρατηρήσεις πεῖθουν ἡμᾶς, ὅτι τὸ σχέδιον τῆς Ἀποκ., παρ' ὅσας τὰς ἀντιρρήσεις τὰς ὁποίας δύναται νὰ προκαλέσῃ ἡ ἀντίληψις τοῦ κ. Μπρ., ἀναλύεται παρ' αὐτοῦ πραγματικῶς μέχρι τῶν τελευταίων λεπτομερειῶν.

Δεχόμενοι ὅτι τὸ σχέδιον τῆς Ἀποκ. διαφοροτρόπως ἐξελαμβάνετο καὶ ἐκλαμβάνεται, παρατηροῦμεν ὅμως ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐρμηνείας αὐτῆς καὶ μίαν ἐπανειλημμένην ἀλλαγὴν τῶν ἐρμηνευτικῶν μεθόδων. Ὁ κ. Μπρ. ὀρίζει τὴν ἰδικὴν του μέθοδον ὡς ἐκλεκτικὴν (σελ. 39). Δὲν ἔχει ἐμπιστοσύνην

οὔτε εἰς τὰς ἀκρότητας τῆς θερησκευτικο-ἱστορικῆς ἀντιλήψεως (βλ. σελ. 120 καὶ ἐπ., 132, 193, 311), τονίζων ἰδιαίτερος τὰς πηγὰς τῆς Π. Διαθήκης (σελ. 15), οὔτε εἰς τὰς ὑπερβολὰς τῆς γραμματικῆς καὶ συγχευομένης ἱστορικῆς ἀντιλήψεως. Ἐξηγείται ὁμολογουμένως ἡ προφορὰ ἐξ, μετὰ τῆς ὁποίας ὁ σ. δέχεται νὰ συσχετισθῇ διαφόρους σκηνὰς τῆς Ἄποκ. πρὸς διάφορα πρόσωπα τῆς συγχρόνου πρὸς τὸν εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην ἱστορικῆς ἐποχῆς, ἰδιαίτερος δὲ πρὸς ὄρισμένους Ρωμαίους αὐτοκράτορας (βλ. π.χ. σελ. 206 καὶ 209). Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν δυσχερεστάτην εἰς ἐρμηνείαν σκηνὴν τῆς χιλιετοῦς βασιλείας (κ', 1—10, σελ. 282—293), ὁ κ. Μπρ. προτιμᾷ τὴν ἀλληγορικὴν αὐτῆς ἐρμηνείαν (σελ. 284). Εἰς ὄρισμένας περιπτώσεις ὁ σ. καθοδηγεῖται ἀπὸ τὴν γενικὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν. Ἐκλαμβάνει τοὺς «παρθένους» τοῦ ιγ', 1—5—ἀνεῖς ἰσχυρῶν ἐνδείξεων, φαίνεται—κατὰ τὴν αὐστηρὰν γραμματικὴν ἔννοιαν (σελ. 221), καὶ ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τῶν ἀγγέλων τῆς Ἐκκλησίας (Ἄπ. β'—γ') ὑπερασπίζει μαζί μὲ τὸν Zahn τὴν ἀρχαίαν ἐκδοχὴν αὐτῶν ὡς ἐπισκόπων (βλ. σελ. 82, 90, 97, καὶ ἐπ., 102 καὶ ἄλλα). Ἐν τῷ ὑπομνήματι αὐτοῦ ὁ σ. συχνάκις ὁδηγεῖται ἀπὸ ψυχολογικὰς ἀφετηρίας. Π. χ. ὡς πρὸς τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ τῆς ἐν Ἐφέσῳ Ἐκκλησίας Ἀγγέλου ἀπὸ τὴν πρώτην ἀγάπην β', 4, τὴν ὁποίαν ἐξηγεῖ ὁ κ. Μπρ. ὡς ὑπέμετρον ζῆλον περὶ τῆς ὁρθῆς πίστεως, καὶ ἀκόμη περισσότερον πρὸς τὴν κρίσιν τοῦ σ. περὶ τῆς χλιαρότητος τοῦ Ἀγγέλου τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Ἐκκλησίας, ὁ ὁποῖος δὲν δεικνύει ἐλπίδας διορθώσεως. Σημειῶνων τὴν κατάκρισιν ἐν β', 6 τῶν ἔργων ν τῶν Νικολαϊτῶν (σελ. 88) ὁ κ. Μπρ. κάμνει τὴν ριζικὴν ἐν τῇ ποιμαντορίᾳ διάκρισιν μεταξὺ ἁμαρτίας, ἡ ὁποία ἐναπόκειται εἰς ὄριστικὴν κατάκρισιν, καὶ τοῦ ἁμαρτωλοῦ, χρῆζοντος ἐπεικέας καὶ οὕτω ὁδηγεῖται εἰς τὸν ἀσφαλῆ δρόμον τῶν πρακτικῶν συμπερασμάτων ἐκ τοῦ ἐρμηνευομένου θεοπνεύστου κειμένου.

Χειριζόμενος πλήρως τὴν «ἐκλεκτικὴν» τοῦ μέθοδον ὁ κ. Μπρ. ἐμπνέεται εἰς τὸ ὅλον Ὑπόμνημα αὐτοῦ ἀπὸ τὴν κεντρικὴν ἰδέαν, τὴν ὁποίαν ἀρύεται ἐκ τῆς Ἄποκ., δηλαδὴ τὴν ἰδέαν τῆς δευτέρας ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ μετ' αὐτῆς συνδεομένου θριάμβου τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ κατὰ τῶν ἀντιθέων δυνάμεων τοῦ κακοῦ (βλ. σελ. 72 καὶ ἐπ.). Ἡ συνεπὴς πρὸς ταῦτα ἔννοια, ἡ ὁποία διέπει ὁλόκληρον τὸ ἔργον τοῦ κ. Μπρ., προσδίδει εἰς τὴν ἐρμηνείαν αὐτοῦ μεγάλην ἐσωτερικὴν ἐνότητα. Ἐπαναλαμβάνω, δὲν συμφωνῶ μεθ' ὅλων τῶν λεπτομερειῶν. Ἡ ἐρμηνεία τῶν ἀγγέλων τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἐπισκόπων μοὶ ἐφαίνετο πάντοτε βεβιασμένη. Αὐτὴ δὲν μὲ πείθει καὶ ἐν τῇ ἐρμηνείᾳ τοῦ κ. Μπρ. Ἄλλ' ἐν σχέσει μὲ τὴν ἐνότητα τοῦ ὅλου θὰ ἤθελα νὰ ἀναφέρω μερικὰ σημεῖα, τὰ ὁποῖα ἐπαινοῦν τὸν συγγραφέα. Οὕτω π. χ. συμφωνῶ ἀπολύτως μετ' αὐτοῦ εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν ἐπτὰ πνευμάτων ὡς τῆς θείας ὑποστάσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐν τοῖς ἐπτὰ αὐτοῦ χαρίσμασιν, ἡ ὁποία ἐρμηνεία προσδίδει εἰς τὸ ἀπόσπασμα α', 4—6 τὴν ἔννοιαν τριαδικοῦ τύπου (βλ. σελ. 71). Συμφωνῶ δὲ καὶ εἰς τὴν συσχέτισιν «τῶν ἐρχομένων ἐκ τῆς θλίψεως τῆς μεγάλης» ἐν ζ', 9—16 μετὰ τῶν 144.000 ἐσφραγισμένων ζ', 1—8 (σελ. 143). Ὁ σ. ἀναμφιβόλως δικαιολογεῖται, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀρνούμενος τελικῶς τὴν κοινῶς παραδεδομένην ἐκδοχὴν τοῦ ἐνὸς τῶν δύο μαρτύρων ἐν τῷ κεφ. ια', ὡς δῆθεν ἀντιπροσωπεύοντος τὸν Ἐνώχ, ἀφ' ἑτέρου δὲ συσχετίζων τοὺς δύο μάρτυρας μὲ τὰς βιβλικὰς μορφὰς τοῦ Ἡλία καὶ τοῦ Μωϋσέως (σελ. 180). Μεγάλως ἀξίας εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῆς τὸν ἥλιον περιβεβλημένης γυναικός, ἐν τῷ κεφ. ιβ', ὡς εἰ-

κόνος ὄχι μόνον τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ τῆς Θεοτόκου (βλ. σελ. 192). Θὰ ἠδυνάμην νὰ ἀναφέρω ἀκόμη πολλὰ ἄλλα παραδείγματα. Δὲν θὰ ἐπιβαρύνω ὁμως τὸν ἀναγνώστην, καὶ θὰ μεταβῶ εἰς ἐκεῖνο, τὸ ὅποιον μοῦ φαίνεται κυριώτερον.

Ἡ κυρία προσφορὰ τοῦ κ. Μπρ. εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τῆς Κ. Διαθήκης εἶναι ἡ *λειτουργικὴ αὐτοῦ ἐρμηνεία* τῆς Ἄποκ., ἃν καὶ εἰς αὐτὸ τὸ μέρος αἱ σκέψεις αὐτοῦ ἀπῆλθον περιορισμὸν. Ὁ σ. θεωρεῖ προφανῶς, ὅτι ἐκδηλοῦται ἐν τῷ συμβολισμῷ τῆς Ἄποκ. (βλ. σελ. 52 καὶ ἐπ.) ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψις τῆς λειτουργίας, ὡς τοῦ ἐπιγελοῦ ἀντιτύπου τῆς ἐπουρανοῦ. Φαίνεται φυσικώτερον νὰ ἀναζητήσῃ τις τὰς πηγὰς αὐτῆς τῆς ἐρμηνείας ὄχι εἰς τὴν Ἄποκ., ἀλλ' εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, ἡ ἀξία τῆς ὁποίας, κατὰ τὴν γνώμην μου, ὑποτιμᾶται ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς θεολογίας τῆς Κ. Διαθήκης. Ἡ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολή, ἐμφανισθεῖσα, τολμῶ νὰ ἰσχυρισθῶ, περὶ τὰ 60, ἐπῆρσεν ἰσχυρῶς πάντα τὰ ἐπόμενα συγγράμματα τῆς Κ. Διαθήκης. Ἡ ἰδέα τοῦ βασιλείου ἱερατεύματος, τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος ὁ κ. Μπρ. παρατηρεῖ ὀρθῶς ἐν τῇ Ἄποκ. (βλ. σελ. 72 καὶ 318), ἀνήκει εἰς τὴν ἰδέαν τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς περὶ τῆς σωτηρίας ἡμῶν, ὡς συλλειτουργίας μετὰ τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἐπουρανοῦ Ἀρχιερέως ἐν τῇ ἐπουρανίῳ σκηνῇ. Οὐχ ἦττον ὁμως ἡ σκέψις τοῦ σ. περὶ τῆς ἀμοιβαίας ἐπιδράσεως τῆς χριστιανικῆς λατρείας τοῦ πρώτου αἰῶνος καὶ τῶν λειτουργικῶν εἰκόνων τῆς Ἄποκ., μετὰ φανεράς ὑπεροχῆς τῆς Ἄποκ., ἀξιοῦται τῆς σοβαρωτάτης προσοχῆς. Ἡ σκέψις αὕτη διέπει ὄχι μόνον τὰς κυρίας γραμμάς τῆς ἐρμηνείας, ἀλλὰ καὶ τὰς λεπτομερείας. Οὕτω π. χ. ὁ σ. εἶναι πεπεισμένος ὅτι ἡ ἰδέα τῆς «ἀναγνώσεως» ἐν α', 3 (σελ. 68) ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῆς Ἄποκ. ἐν τῇ δημοσίᾳ λατρείᾳ, καὶ εὐρίσκει τὴν ἰδίαν σκέψιν ἐν τῷ ἐπιλόγῳ τοῦ ἱεροῦ βιβλίου (βλ. σελ. 319). Ἐν τῇ δοξολογίᾳ τῶν στίχ. δ', 6—8 ὁ κ. Μπρ. διαβλέπει τὴν πηγὴν τοῦ Χερουβικοῦ ὕμνου καὶ ἄλλων εὐχῶν τῆς Ὀρθοδόξου ἡμῶν Ἐκκλησίας (βλ. σελ. 121). Μὲ τὸ γεγονὸς τῆς Ἀποκαλύψεως τῆς δοθείσης τῷ Ἰωάννῃ ἐν τῇ Κυριακῇ ἡμέρᾳ, ἐν αὐτῇ τῇ ἡμέρᾳ, δηλαδὴ, ὅταν ἡ Ἐκκλησία ἐκπαλαί ἀναμνησκαται τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ, ὁ κ. Μπρ. συνδέει τὴν τῶν παλαιῶν χριστιανῶν ἀναμονὴν τῆς β' ἐλεύσεως κατὰ τὴν νύκτα τοῦ Μεγάλου Σαββάτου (βλ. σελ. 78) καὶ συνδέει μὲ τὴν εἰκόνα τῆς σφραγίσεως τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ κεφ. ζ' τὴν ὁρολογίαν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ἐν τῇ ὁποίᾳ αἱ ἰδέαι «σφραγίς» καὶ «σφραγίζεσθαι» εἶχον στενωτάτην σχέσιν πρὸς τὰ μυστήρια τοῦ Βαπτίσματος καὶ τοῦ Χρισματος (βλ. σελ. 145). Ὅφειλον ἐνταῦθα νὰ περιορισθῶ εἰς τὰ ὀλίγα αὐτὰ παραδείγματα. Οὔτε καὶ ὁ κ. Μπρ. δὲν ἠξίωσεν ἑξαντλητικὴν ἐρμηνείαν τῆς Ἄποκ. Ἀλλ' ὡς ὀρθόδοξος ἐρμηνευτὴς ἔθεσε τὸ θέμα, τὸ ὅποιον ἀναμένει συνεχιστάς.

Ἡ πρωτοτυπία καὶ ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας τῆς πραγματοποιηθείσης ὑπὸ τοῦ κ. Μπρ. καθορίζονται ἐν πρώτοις διὰ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ προέβη εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς Ἄποκ. εἰς ὀρθόδοξος Ἕλληνας, διάδοχος τῆς πεπολιτισμένης θερησκευτικῆς καὶ γλωσσικῆς παραδόσεως τοῦ ἔθνους του. Ἐξ αὐτῆς τῆς ἐπόψεως εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ παρατηρήσωμεν τὴν σύγκρισιν τῆς Ἄποκ. ὑπὸ τοῦ σ. μετὰ τῆς ἀρχαίας τραγωδίας (σελ. 8) καὶ τὴν γραμματικὴν ἀνάλυσιν τοῦ ἐρμηνευομένου κειμένου, εἰς τὸ ὅποιον στρέφει τὴν προσοχὴν αὐτοῦ καθ' ὅλην τὴν ἑκτασιν τοῦ βιβλίου. Ἡ πολυετὴς φιλία μου μετὰ τοῦ συγγραφέως ἤρχισε ἐν τοῖς οἰκουμηνικοῖς συνεδρίοις,

καὶ ἐνθυμοῦμαι πῶς ἐκ τῶν πρώτων συναντήσεων οἱ μετέχοντες τῶν συνεδριάσεων ἐξετίμων τὴν ζωντανὴν αὐτοῦ συναίσθησιν πρὸς τὴν γλῶσσαν τῆς Κ. Διαθήκης. Τοιαύτη συναίσθησις δύναται νὰ ἀνήκει μόνον εἰς ἓνα Ἕλληνα. Καὶ αὐτὴ ἔθεσε τὴν σφραγιδά της εἰς ὅλην τὴν ἐρμηνείαν τῆς Ἄποκ. Ἄλλ' ἰδιαιτέρως συναρπάζει τὸν ἀναγνώστην ὁ θρησκευτικὸς ἐνθουσιασμὸς τοῦ σ., προσερχόμενος ἀπὸ τὸ βάθος τῆς λειτουργικῆς πείρας τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Διὰ τοῦτο ἡ λειτουργικὴ αὕτη ἐρμηνεία παρουσιάζει τοιαύτην ἀξίαν καὶ τοιοῦτον ἐνδιαφέρον, διότι ὁ σ. δὲν ἀποκόπτεται ἀπὸ τὴν ζῶν καὶ ἀρῦεται ὄχι ἐκ βιβλίων, οὔτε ἐξ ἀφηρημένης θεολογικῆς σκέψεως, ἀλλ' ἐκ τῆς θρησκευτικῆς συγκινήσεως καὶ ἔτι συγκεκριμένως ἐκ τῆς ὀρθοδόξου λειτουργίας. Ὁ κ. Μπρ. ὅμως δὲν εἶναι μόνον πεφωτισμένος ὀρθόδοξος Ἕλληνας, ἀλλ' ἀνήκει καὶ εἰς τὸν δυτικὸν πολιτισμὸν, καὶ αἱ ἀσθένειαι, ἐκ τῶν ὁποίων πάσχει ὁ δυτικὸς κόσμος, δὲν ἀφίνουν αὐτὸν ἀδιάφορον. Ἡ θεολογικὴ σημασία τῆς Ἄποκ. καθορίζεται δι' αὐτὸν διὰ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, τὴν ὁποίαν τὸ ἱερὸν βιβλίον κατέχει (βλ. σελ. 18). Κατὰ τὴν πεποιθήσιν τοῦ σ. ἡ Ἄποκ. παραμένει βιβλίον σύγχρονον δι' ἐκάστην χριστιανικὴν γενεάν (βλ. π. χ. σελ. 164, σημ.).

Δυστυχῶς τὸ ὑπόμνημα τοῦτο ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ κ. Μπρ. ἑλληνιστὶ μόνον, καὶ δι' αὐτὸ εἶναι ἀπρόσιτον εἰς τοὺς περισσότερους ἀναγνώστας, πράγμα τὸ ὁποῖον μᾶς λυπεῖ, διότι ἡ μελέτη αὕτη εἶναι ἀπὸ πάσης ἐπόψεως ἐπικοινωνητικὴ καὶ πλουσία κατὰ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς, καὶ ἡ ἔλλειψις παρομοίου συγγράμματος ἐν τῇ ρωσικῇ γλώσσῃ εἶναι αἰσθητῆ. Εἶναι ὅμως ἄξιον ἀπορίας, ὅτι, παρ' ὅλον ὅτι μακαρίζονται οἱ ἀναγινώσκοντες ἐν α', β' (βλ. κβ', 10), δὲν ἀναγινώσκονται ὑπὸ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀποσπάσματα τινα ἐκ τῆς Ἄποκ. ὡς ἀποστολικά ἀναγνώσματα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς λειτουργίας. Συμμερίζομαι τὸν πόθον τοῦ κ. Μπρ., ὅπως ἡ Ἐκκλησία ἄρῃ τὸν περιορισμὸν αὐτὸν καὶ εἰσαγάγῃ τὴν Ἄποκ. εἰς τὴν λειτουργικὴν χρῆσιν, τοῦλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ τρία πρώτα καὶ τὰ δύο τελευταῖα κεφάλαια αὐτῆς (σελ. 55, σημ. 3).

Παρίσιον

† ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΑΣΣΙΑΝΟΣ

(Μετάφρασις ἐκ τοῦ Ρωσικοῦ ὑπὸ Βόριδος Μπομπρίνσκη, πτυχιούχου Θεολογίας).

E. Benz, Wittenberg und Byzanz. Zur Begegnung und Auseinandersetzung der Reformation und der östlich—orthodoxen Kirche. Marburg (Elwert—Gräfe und Unzer Verlag) 1949, σελ. 296.

Ἡ ἔρευνα τῆς πρώτης συναντήσεως τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ καὶ τῶν μετέπειτα ἐπαφῶν καὶ σχέσεων αὐτῶν ἀπασχόλησε πολλοὺς ἐρευνητάς, εἰς τὴν μακρὰν σειρὰν τῶν ὁποίων προσετέθη καὶ ὁ καθηγητῆς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Marburg Ernst Benz, ὅστις προπολεμικῶς μὲν ἐδημοσίευσεν ἱκανὰς μικροτέρας μελέτας ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ θέματος ἐν τοῖς περιοδικοῖς «Kyrivos», «Zeitschrift für slavische Philologie» καὶ «Zeitschrift für Kirchengeschichte», μεταπολεμικῶς δὲ συγκεντρῶσας ταύτας καὶ συμπληρώσας καὶ ἀναμορφώσας εἰς ἓν ὅλον ἐδημοσίευσεν ἐν τῷ ἀνὰ χεῖρας ἔργῳ ὑπὸ τὸν τίτλον «Виттемберг и Вузыантион».

Ὁ σ. διαιρεῖ τὸ ἔργον του εἰς 8 κεφάλαια. Ἐν τῷ α' τούτων ἐρευνᾷ τὴν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1543 ἀλληλογραφίαν μεταξὺ τοῦ ἐκ Κερκύρας Ἕλληνο·

πρόσφυγος ἐν Ἰταλίᾳ Ἀντωνίου Ἐπάρχου καὶ τῶν Γερμανῶν Φιλίππου Μελάγγθονος καὶ Ἰωακείμ Καμεραρίου (σ. 4—33), ἧτις ὅμως ἔχει πολιτικὸν μᾶλλον καὶ προσωπικὸν χαρακτῆρα, ἥμιστα δὲ διεκκλησιαστικὸν τοιοῦτον μεταξὺ τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς νεοπαγοῦς τῶν Διαμαρτυρομένων Ἐκκλησίας. Ἐν τῷ β' κεφ. ἐξετάζει τὰς σχέσεις τοῦ Μελάγγθονος πρὸς τὸν Ἰάκωβον Ἡρακλείδην, (γεννηθέντα ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐκδιωχθέντα ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἐν τέλει δὲ γενόμενον ἡγεμόνα τῆς Μολδαβίας κατὰ τὰ ἔτη 1561—1563), καὶ τὰς ματαίαις προσπάθειαις τοῦ τελευταίου πρὸς εἰσαγωγὴν προτεσταντικῶν ἰδεῶν εἰς τὴν ὀρθόδοξον Μολδαβίαν (σ. 34—58). Ἐν τῷ γ' κεφ. ἐξετάζονται αἱ σχέσεις τοῦ διακόνου Δημητρίου Μυσοῦ πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰωάσαφ Β' ἀποστολὴ αὐτοῦ πρὸς τὸν Μελάγγθονα εἰς Βιττεμβέργην (σ. 59—93). Ἐνταῦθα ὁ σ. προσθέτει νέα στοιχεῖα περὶ τοῦ περὶ οὗ πρόκειται Δημητρίου, τὰ ὅποια ὅμως χρήζουσι συμπληρώσεως διὰ περαιτέρω ἔρευνῶν, ὅτε πολλὰ τὰ σκοτεινὰ καὶ ἐρωτηματικά καταλείποντα. Σκοτεινὰ ἰδίως καὶ ἑλλιπῆ εἶναι τὰ μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ διακόνου Δημητρίου ἐκ Βιττεμβέργης, καὶ μάλιστα ἡ δῆθεν προσέλευσις αὐτοῦ εἰς τὸν Προτεσταντισμὸν, ἧτις δὲν ἐπιβεβαιούται ἄλλοθεν, ἀλλ' ἀπεναντίας φαίνεται ἀντιτιθεμένη καὶ εἰς τὴν ἐν σελ. 88—89 δημοσιευομένην ἐπιστολὴν αὐτοῦ πρὸς τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Ἐν τῷ δ' κεφ. γίνεται λόγος περὶ τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας, ἧτις ὑποστηρίζεται ὅτι ἐγένετο ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Μελάγγθονος ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Δημητρίου Μυσοῦ (σ. 94—128, πρβλ. καὶ L. Allatii, De Ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione, Coloniae 1648, σ. 108 ἐξ., κατὰ τῆς γνώμης δὲ ταύτης βλέπ. Matth. Dresseri, Gymnasmatum linguae graecae libri tres, Lipsiae 1592, σ. 272/4, ἐπιστολὴν πρὸς Παῦλον Δόλσκιον), καὶ οὐχ ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ τοῦ Μελάγγθονος Παύλου Δολσκίου τοῦ Πλαέως, ὡς ὑπὸ πολλῶν ὑποστηρίζεται. Ἐν τῷ ε' κεφ. ἐκτίθεται ὁ ρόλος τοῦ Caspar Peucers εἰς τὰς σχέσεις τῶν Βοημῶν ἀδελφῶν μετὰ τῆς Διαμαρτυρήσεως (σ. 129—140). Ἐν τῷ ζ' κεφ. περιγράφεται τὸ μεταφραστικὸν καὶ τυπογραφικὸν ἔργον τοῦ Hans von Ungnad καὶ τῶν συνεργατῶν του πρὸς διάδοσιν τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρυθμίσεως μεταξὺ τῶν Νοτιοσλαύων καὶ μάλιστα τῶν Κροατῶν καὶ Σλοβένων (σ. 141—208). Εἰς τὸ αὐτὸ θέμα ἀναφέρονται καὶ τὰ δύο τελευταῖα κεφάλαια ζ' καὶ η' (σ. 209—246), ἐν τῷ τελευταίῳ τῶν ὁποίων παρατίθεται καὶ ἡ ἀλληλογραφία μεταξὺ τοῦ Hans von Ungnad καὶ τοῦ Philipp von Hessen, ἡ ἀναφερομένη εἰς τὸ σλαβικὸν τυπογραφεῖον ἐν Urach. Ἐν τέλει τοῦ βιβλίου προσιθίζεται ἐκτενὴς βιβλιογραφία τοῦ θέματος, πίναξ ὀνομάτων, τόπων καὶ πραγμάτων, φωτοτυπία σελίδων τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας καὶ ἄλλων ἐντύπων ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Urach, ὡς καὶ προσωπογραφίαι δρώντων προσώπων (Hans von Ungnad κλπ.).

Τοιοῦτον τὸ περιεχόμενον τοῦ μετὰ χεῖρας ἔργου τοῦ E. Benz. Ἐν αὐτῷ προσκομίζει οὗτος νέα στοιχεῖα ἀναφερόμενα εἰς τὰς πρώτας προσπάθειαις διαφόρων σημαινόντων Διαμαρτυρομένων, ὅπως ἐξαπλώσῃ τὴν θρησκευτικὴν Μεταρρυθμίσιν καὶ μεταξὺ τῶν Ὀρθοδόξων Νοτιοσλαύων, ἐπὶ πλεόν δὲ διαφωτίζει καὶ τὰ κατὰ τὴν πρώτην ἑλληνικὴν μετάφρασιν τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας καὶ τὴν ὑποβολὴν αὐτῆς εἰς τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάσαφ Β'. Καίτοι δὲ ἐνιαχοῦ ἐκφράζεται ὁ σ. ἐπὶ τὸ

ὑπερβολικώτερον, ὑπερτιμῶν τὰ δρῶντα πρόσωπα καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν προσπαθειῶν αὐτῶν, ὥστε ὁ ὀρθόδοξος ἀναγνώστης νὰ μὴ δύναται νὰ συμφωνήσῃ ἐν πᾶσιν, ἐν τούτοις δίκαιον εἶναι νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι οὗτος διὰ τῶν μακρῶν καὶ συστηματικῶν ἐρευνῶν του παρέδωκεν εἰς τὴν ἐπιστήμην πολύτιμον ὕλικόν πρὸς πληρέστερον προσδιορισμὸν καὶ ἐκτίμησιν τῆς πρώτης ἐκείνης ἀνεπισήμου καὶ ἐμμέσου ἐπαφῆς καὶ συναντήσεως Ὀρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ, ἢ σημασία καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας δὲν πρέπει βεβαίως νὰ ὑπερτιμῶνται.

I. N. ΚΑΡΜΠΡΗΣ

Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ μεγάλη ἐπανάστασις τοῦ 1821.

Ἐν τῷ περὶ «ἐνάρξεως τῆς Ἐπαναστάσεως» κεφαλαίῳ («Θεολογία» 21 (1950) σελ. 477 ἐξ.) τῆς ἀνωτέρω πραγματείας τοῦ πολυμνήστου Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου ἐπαναλαμβάνεται (ἐν σελ. 496) ὅτι δῆθεν «ἐκτὸς τοῦ Εὐγενίου ἐκ τῶν πρώτων διαδόχων τοῦ Γρηγορίου Ε' κατήγοντο ἐκ Βουλγάρων ὁ Χρῦσανθος καὶ ὁ Ἀγαθάγγελος»!!! Ἀλλὰ ἤδη ἐν τῷ «ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι τῆς Ἐθνικῆς Ἀνεξαρτησίας» ἐκτάκτῳ τεύχει τῶν «Θρησκικῶν» (παραρτήματι τοῦ Γ' τόμου, Ἀθῆναι 1931, σ. 114—5) κατέδειξα τὸ αὐτόχρημα συκοφαντικὸν τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου, ὀφειλομένου κυρίως εἰς παραδόξον νοοτροπίαν τοῦ Μανουὴλ Ἰ. Γεδεῶν, ἐνασμενιζομένου, δυστυχῶς, εἰς τὸ φιλόσογον καὶ τὴν σκανδαλοθηρίαν. Ὡς ἔγραφα καὶ ἐκεῖ, ὁ μὲν Χρῦσανθος ἦτο ἐκ Γραμματικοῦ (ἢ Γραμματικόνου) τῆς μακεδονικῆς Ἐορδαίας. Καὶ ἦν μὲν τὸ χωρίον τοῦτο σλαβόφωνον, ἀλλὰ καὶ πάντοτε ἑλληνοφρονέστατον, διακριθὲν καὶ κατὰ τὸν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν μακεδονικὸν ἀγῶνα, τὸ δὲ περικλεῆς τοῦ Γραμματικοῦ τέκνον, ὁ Χρῦσανθος, διεκρίνετο διὰ τὴν κλασικὴν του ἑλληνικὴν μόρφωσιν, ποιήματα δὲ αὐτοῦ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν σώζονται, καὶ ὁ εἰς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Βεροῖως ὀσίου Ἀντωνίου δε Κανῶν αὐτὸν ἔχει ποιητὴν! Ὁ δὲ ἐν Ὁρρεστειάδι (Ἀδριανουπόλει) γεννηθεὶς Ἀγαθάγγελος κατήγετο, ὡς μοι εἶχε γράψῃ ὁ μακαρίτης τῆς Ὁρρεστειάδος γόνος καὶ ἱστοριοδίφης Γεώργιος Λαμπουσιάδης, ἐξ Ἀγυῖας τῆς Θεσσαλίας, ὅπου, ἐγὼ τοῦλάχιστον, οὐδέποτε ἤκουσα ὅτι ὑπῆρχον Σλάβοι ἢ Σλαβόφωνοι. Τὸ νὰ κάμνωμεν ὑπαινιγμοὺς περὶ ξενικῆς καταγωγῆς ἢ βλέψεως διὰ πατριάρχας ἐργασθέντας ἑλληνοπρεπῶς, ἐνῶ σύμπασα ἡ ἑλληνικὴ συνειδησις οὐδεμίαν εὐρίσκει μορφήν διὰ Γρηγόριον τὸν Ε', (προβάντα ὑπὸ τὸ κράτος ἐπίσης τῆς ἀπειλῆς εἰς αὐτὸν τὸν ἀφορισμὸν τῶν ἀρχηγῶν τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος), τοῦ μὲν, διότι ἐδέχθη νὰ γίνῃ ὁ δεῦτερος διάδοχος τοῦ Γρηγορίου, τοῦ δὲ διότι ἐτόλμησε ν' ἀποστείλῃ, κατ' ἀξίωσιν τῶν κρατούντων, ἀπεσταλμένους πρὸς συνθηκολόγησιν εἰς τὸν Καποδίστριαν, εἶνε βεβαίως μεγάλη ἀδικία. Ἐλέχθη ποτὲ ὅτι δὲν ἦσαν Ἕλληνες τὸ γένος δι' ἄλλους Ἕλληνας Πατριάρχας, ὅπως ὑποστηρικθῆ ὅτι τὸ Οἶκουμ. Πατριαρχεῖον δὲν ἦτο σωβινιστικὸν καὶ ὅτι ἀνῆλθον ἐνίοτε καὶ ἀλλόφυλοι ἱεράρχαι. Ἄλλ' οὔτε ὁ Χρῦσανθος οὔτε ὁ Ἀγαθάγγελος ἦσαν ξένοι, οὔτε εἰργάσθησαν ὡς τοιοῦτοι! Ἐπίσης ἀνακριβῶς σημειοῖ (ἐν τῇ ὑποσελίδι) ὁ συγγραφεὺς, ὅτι «τῇ 3 Μαΐου 1821 κατὰ διαταγὴν τοῦ Σουλτάνου ἀπεκεφαλίσθη ὁ ἑκατοντούτης γέρον Ἐπίσκοπος *Μυριουπόλεως*». Πρόκειται περὶ τοῦ ὑπεργήρου ἐπισκόπου *Μυριοφύτου* (καὶ *Περιστάσεως*) *Νεοφύτου*, εὐρεθέντος, φαίνεται, τότε ἐν τῇ Κωνσταντίνου καὶ ἐκεῖ φονευθέντος τῇ 28ῃ τοῦ μηνός, ὡς γε ἔστιν εἰκάσαι

ἐκ σχετικοῦ σημειώματος συγχρόνου, δημοσιευθέντος ἐν ἐνὶ τῶν πρώτων τόμων τῆς «Πανδώρας». (Κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς προσωρινῆς, δυσχυῶς, ἀπελευθερώσεως τῆς ἐπαρχίας μου εἶχον παραγγεῖλαι καὶ ἐτελέσθησαν εἰς ὅλους τοὺς ναοὺς αὐτῆς μνημόσυνα τοῦ τε μαρτυρικοῦ τούτου, ἐκεῖ, προκατόχου μου καὶ τῶν ἐν Γανοχώροις ἄλλων ἔθνομαρτύρων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Γάνου καὶ Χώρας Γεράσιμος, καὶ ὁ ἐξ Εὐδήμου (Αὐδημίου) Κωνσταντῖνος, ὅστις διεδραμάτισε πρόσωπον ἀνάλογον πρὸς τὸ τῆς μητρὸς τῶν Μακκαβαίων, ἐνθαρρύνων εἰς τὸ μαρτύριον).

† Ὁ Ἐλευθεροπόλεως ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ